

รูปแบบการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมตามรอยพระพุทธบาท
วัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี
Model of Management of Cultural Tourism based on
the Buddha's footprint In Wat Phrabuddhabat, Saraburi province

จุฑารัตน์ ทองอินจันทร์*

Jutharat Thonginchan

ภาควิชาพระพุทธศาสนา คณะพุทธศาสตร์

Department of Buddhism, Faculty of Buddhism

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Email: Jutharatthonginchan@gmail.com

Received: May 11, 2022

Revised: June 18, 2022

Accepted: June 20, 2022

บทคัดย่อ

บทความวิชาการเรื่องนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาและวิเคราะห์รูปแบบการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมตามรอยพระพุทธบาทของวัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี ด้วยวิธีการศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร ผลการศึกษาทำให้ทราบว่า รูปแบบการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมตามรอยพระพุทธบาท ณ วัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี เป็นรูปแบบการจัดการแบบบูรณาการระหว่างทุกภาคส่วนในชุมชนและท้องถิ่นเข้าด้วยกัน โดยความร่วมมือระหว่างวัด ชุมชน หน่วยงานภาครัฐและภาคเอกชน ทำให้การจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมของวัดพระพุทธบาท เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพประสบความสำเร็จใน ๓ ด้าน คือ ด้านบริหารจัดการ ด้านการบริการนักท่องเที่ยว และด้านการสนับสนุน ทำให้วัดมีภาพลักษณ์ที่ดีตลอดมา จนกลายเป็นศูนย์กลางของชุมชน เป็นสัญลักษณ์ทางความเชื่อ ศาสนาและวัฒนธรรมของจังหวัดสระบุรีและประเทศไทย ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ปัจจัยแห่งความสำเร็จดังกล่าวมาจาก ๓ ส่วน คือ (๑) การมีรอยพระพุทธบาทที่มีความศักดิ์สิทธิ์ ที่มีตำนาน และมีความเชื่อว่าเป็นรอยพระพุทธบาทของพระพุทธเจ้าจริง ๆ (๒) การมีระบบการบริหารจัดการองค์ภายในที่เป็นธรรมาภิบาล ที่ประกอบด้วยหลักการสำคัญ ได้แก่ หลักนิติธรรม หลักคุณธรรม หลักความโปร่งใส หลักการมีส่วนร่วม หลักความรับผิดชอบ และหลักความคุ้มค่า (๓) การได้รับความร่วมมือ การช่วยเหลือจากหน่วยงานภาครัฐ เอกชน และชุมชนท้องถิ่น

* ดร.จุฑารัตน์ ทองอินจันทร์ Dr.Jutharat Thonginchan อาจารย์พิเศษภาควิชาพระพุทธศาสนา คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

เข้ามามีส่วนร่วมและปลูกฝังจิตสำนึกให้เด็ก เยาวชนและประชาชนตระหนักถึงความสำคัญของ รอยพระพุทธรูป

คำสำคัญ: รูปแบบการจัดการ ; ท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ; รอยพระพุทธรูป ; วัดพระพุทธรูป

Abstract

This academic article aimed to study and analyze model of management of cultural tourism based on the Buddha's footprint In Wat Phrabuddhabat, Saraburi province by documentary study. From the study, it was found that the model of management of cultural tourism was integrated model among all sectors in community and local organizations including temple, community, public and private sectors. These components effected to the model of management of cultural tourism run effectively in the three parts: management, service for tourists, and supporting. These parts effected to a good image of Wat Phrabuddhabat and became to be the community center. This temple has been symbolic of belief, religion and culture of Saraburi province and Thailand since the past until the present time. The factors of success came from the three components: (1) Existence of the sacred Buddha's footprint related to legend and belief about its reality, (2) good governance of organization including main principles: The rule of law, morality, accountability, participation, responsibility, and cost-effectiveness or economy, (3) cooperation and support of public and private sectors and peoples in local community participate and cultivate an importance of the Buddha's footprint for children, youth and general people in society.

Keywords: Model of Management; Cultural Tourism, the Buddha's footprint, Wat Phrabuddhabat

บทนำ

รูปแบบการจัดการ การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมตามรอยพระพุทธรูปของวัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี เป็นไปตามแผนพัฒนาการท่องเที่ยวแห่งชาติ (พ.ศ. ๒๕๖๔ – ๒๕๖๕) ที่ได้ให้ความสำคัญกับการวางรากฐานและแก้ไขปัญหาการหยุดชะงักของการท่องเที่ยว อันเนื่องมาจากการแพร่ระบาดของโรคไวรัสโคโรนา ๒๐๑๙ (COVID-19) การสร้างความสมดุลของการพัฒนามิติของพื้นที่ เวลา กิจกรรม รูปแบบและกลุ่มนักท่องเที่ยว เพื่อสร้างรายได้และกระจายรายได้สู่ชุมชนอย่างยั่งยืน รวมทั้งการเตรียมความพร้อมของ

อุตสาหกรรมการท่องเที่ยวสู่การเติบโตในอนาคต และการให้ความสำคัญต่อการบูรณาการระหว่างภาครัฐ ภาคเอกชน และประชาชน^๑ เพราะทุกภาคส่วนเห็นความสำคัญของรอยพระพุทธบาทที่มีความสำคัญในฐานะที่เป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้าและการมาถึงของพระพุทธศาสนาในสถานที่แห่งนี้ รอยพระพุทธบาทหรือรอยเท้าของพระพุทธเจ้า เป็นภาพประติมากรรมที่แสดงรอยจารึกคล้ายกับรอยเท้าของพระพุทธเจ้า ซึ่งเชื่อกันว่าพระพุทธองค์ได้ทรงประทับจารึกไว้ในสถานที่ต่าง ๆ เพื่อวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกัน เช่น เพื่อให้บุคคลอื่นได้รู้ ได้เห็น ถึงลักษณะที่แสดงถึงตัวตนของพระองค์ ลักษณะของรอยพระพุทธบาทมีปรากฏในลักขณสูตรที่กล่าวถึงลักษณะของมหาบุรุษ ๓๒ ประการ โดยเฉพาะลักษณะของรอยฝ่าพระหัตถ์ และฝ่าพระบาทของพระพุทธเจ้าว่า “ที่ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาท มีเส้นที่ข้อพระองคุลีจติดกันเป็นรูปตาข่ายงามอย่างยิ่ง เลอเลิศ และน่าชม”^๒ รอยพระบาทของพระพุทธเจ้านั้น มีลักษณะเฉพาะพิเศษที่สำคัญ คือเป็นรอยที่พระองค์ได้อิฐฐานแล้วจึงประทับไว้ ย่อมปรากฏในสถานที่พระองค์ได้อิฐฐานและเหยียบประทับไว้ และพระองค์ประสงค์เพื่อให้ใครเห็นผู้นั้นก็จะเห็น สัตว์ทั้งหลายมีช้างเป็นต้น ก็ไม่สามารถทำให้รอยเท้านั้นเลอะเลือนได้ ฝนก็ไม่สามารถชะล้างได้ ลมก็ไม่สามารถพัดพาสิ่งต่าง ๆ มากลบทับมิให้ปรากฏได้ รอยพระพุทธบาทที่ปรากฏในสถานที่ต่างๆ ของประเทศไทย แสดงให้เห็นว่าคนในสมัยโบราณได้ร่วมกันสร้างรอยพระพุทธบาทขึ้นมาในสถานที่สำคัญของตนเอง เพื่อให้เป็นสถานที่เคารพสักการะ บูชา เป็นที่ยึดเหนี่ยวทางจิตใจแล้ว พยายามอธิบายถึงความสำคัญ และความศักดิ์สิทธิ์ของสัญลักษณ์ที่สร้างขึ้นมานั้น โดยการแต่งตำนานเชื่อมโยงกับประวัติของพระพุทธเจ้าขึ้นมา เพื่อเป็นการตอกย้ำให้เห็นถึงความสำคัญของถาวรวัตถุที่สร้างขึ้นมานี้ เมื่อกาลเวลาผ่านไปหลายร้อยหลายพันปี ตำนานเรื่องเล่าเหล่านั้นก็ได้กลายเป็นเรื่องจริง ในความรู้สึกของคนโดยทั่วไป ไม่มีใครกล้าปฏิเสธถึงความเป็นจริงของตำนานเหล่านั้นได้ และตำนานก็ได้มีส่วนสำคัญในการทำให้อรอยพระบาทเหล่านั้นมีคุณค่า มีความสำคัญ ในฐานะที่เป็นสัญลักษณ์แทนของพระพุทธเจ้า^๓

รอยพระพุทธบาทจึงมีคุณค่าและความสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงการมาถึง และความดำรงอยู่อย่างมั่นคงของพระพุทธศาสนาในประเทศไทย ซึ่งแตกต่างแต่ละยุคสมัยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะรอยพระพุทธบาทที่วัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี เป็นรอยพระพุทธบาทที่มีประวัติความเป็นมา มีตำนานเชื่อมโยงกับพระพุทธเจ้าและการเผยแผ่เข้ามาของพระพุทธศาสนาจากชมพูทวีป และจากลังกาสู่ดินแดนที่เป็นประเทศไทย ตั้งแต่อดีตโดยตรง และปัจจุบันนี้รอยพระพุทธบาทที่วัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี

^๑ คณะกรรมการนโยบายการท่องเที่ยวแห่งชาติ, *แผนพัฒนาการท่องเที่ยวแห่งชาติ (พ.ศ. ๒๕๖๔ – ๒๕๖๕)*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานปลัดกระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา, ๒๕๖๕), หน้า ก.

^๒ ที.ป.ว. (ไทย) ๑๑/๒๑๒/๑๗๒ [ลักขณสูตร]

^๓ คณะกรรมการบริหารวัดแปลคมักริ, *พุทธตำนาน: พระเจ้าเลียบโลก*, (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตแพร่ : แพร่, ๒๕๕๕), หน้า ๗๔ – ๘๗.

ยังคงเป็นที่เคารพศรัทธาของพุทธศาสนิกชนทั้งหลายโดยมีเสื่อมคลาย เป็นศูนย์กลางการท่องเที่ยวทางศาสนาและวัฒนธรรมของจังหวัดสระบุรีและของประเทศไทย ที่สามารถดึงดูดนักท่องเที่ยวจากในประเทศและต่างประเทศได้อย่างต่อเนื่อง

อย่างไรก็ตาม ยังมีประเด็นที่ต้องพิจารณาอยู่ว่า รูปแบบการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมของวัดพระพุทธบาทที่ดำเนินการอยู่มีความเหมาะสมหรือมีประสิทธิภาพเพียงพอหรือไม่ เพราะมีการศึกษาวิจัยที่ผ่านมาของนักวิชาการบางคนพบว่า ยังมีปัญหาที่เป็นจุดที่ต้องปรับปรุงและพัฒนาอยู่หลายด้าน เช่น ด้านการประชาสัมพันธ์ ด้านสิ่งแวดล้อม ด้านการร่วมมือระหว่างหน่วยงานพื้นที่ ด้านงบประมาณ เป็นต้น ซึ่งสอดคล้องกับปัญหาและอุปสรรคด้านการท่องเที่ยวในแผนพัฒนาจังหวัดสระบุรี (พ.ศ. ๒๕๖๑ – ๒๕๖๔) ที่พบว่า ระบบการท่องเที่ยวจังหวัดสระบุรียังประสบปัญหาหลายด้าน ไม่ว่าจะเป็นปัญหาด้านสิ่งแวดล้อม ในแหล่งท่องเที่ยวที่มีค่อนข้างสูงมีสภาพเสื่อมโทรมและขาดการฟื้นฟู ปัญหาด้านการตลาด ปัญหาด้านการประชาสัมพันธ์การท่องเที่ยวที่ยังไม่เหมาะสมและสอดคล้องกับกลุ่มเป้าหมายขาดความต่อเนื่องในการประชาสัมพันธ์ ปัญหาด้านการเชื่อมโยงความคิดของกลุ่มคนในพื้นที่หรือหน่วยงานด้านการท่องเที่ยวที่เกี่ยวข้อง ปัญหาด้านการมองมิติทางสังคม วัฒนธรรม ชุมชน ท้องถิ่น หน่วยงาน ซึ่งบางส่วนยังมีความขัดแย้ง ขาดการเชื่อมโยงอย่างเป็นระบบไม่สนับสนุนต่อการท่องเที่ยวอย่างเป็นรูปธรรม ปัญหาด้านงบประมาณซึ่งยังไม่เกิดความเชื่อมโยงหรือบูรณาการงบประมาณจากภาคส่วนต่าง ๆ เพื่อสนับสนุนหรือส่งเสริมการท่องเที่ยวอย่างเป็นระบบ^๔ ดังนั้น ในบทความวิชาการเรื่องนี้ ผู้เขียนจึงมีความสนใจที่จะศึกษาวิเคราะห์ว่า รูปแบบการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมตามรอยพระพุทธบาทของวัดพระพุทธบาทจังหวัดสระบุรีแห่งนี้เป็นอย่างไร อะไรเป็นองค์ประกอบสำคัญที่มีผลต่อการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมของวัดแห่งนี้

การศึกษาเกี่ยวกับรอยพระพุทธบาท

การศึกษาเกี่ยวกับรอยพระพุทธบาท มีนักวิชาการหลายคนที่ศึกษาเรื่องรอยพระพุทธบาทอย่างจริงจัง เช่น วลาดิมาร์ ซี.ไซเลอร์ (Waldemar C. Sailer)^๕ เป็นผู้ที่มีชื่อเสียงในด้านการศึกษารอยพระพุทธบาทในประเทศไทยและหลายประเทศทั่วโลก เขาได้ชื่อว่าเป็น “บิดาแห่งรอยพระพุทธบาท” เพราะเป็นนักวิชาการต่างชาติคนแรกที่น่าสนใจศึกษารอยพระพุทธบาททั่วโลก ซึ่งเขาพบว่า แท้จริง

^๔ แผนพัฒนาจังหวัดสระบุรี (พ.ศ. ๒๕๖๑ – ๒๕๖๔), (สระบุรี : สำนักงานจังหวัดสระบุรี, ๒๕๕๙), หน้า ๖๔.

^๕ Waldemar C. Sailer., “The Word of the Buddha footprint”, [Online], Available: [www.dralbani.com/Buddha footprint](http://www.dralbani.com/Buddha%20footprint) [14 August 2021]; and “Chronology of Buddha Footprint”, academic article in “Buddhapadalakkhana and the Buddha’s footprint in Thailand”, (Bangkok: Department of Arts, 1993), pp. 27-45.

รอยพระพุทธบาท มีอยู่ในหลายประเทศ เช่น อัฟกานิสถาน ภูฏาน กัมพูชา จีน อินเดีย ญี่ปุ่น เกาหลี ลาว มาเลเซีย มัลดีฟส์ ปากีสถาน สิงคโปร์ ศรีลังกา ไทย สหภาพเมียนมาร์ ฯลฯ ขณะที่อัญชลี ปิ่นรอด^๖ ได้ศึกษาเชิงปริวรรตและศึกษาเชิงวิเคราะห์คัมภีร์พุทธบาทลักษณะ พบว่าสิ่งนี้คัมภีร์ที่แต่งขึ้นในสมัยล้านนาโดยใช้ภาษาบาลีและคัมภีร์นั้น เนื้อหาแสดงภาพมงคล ๑๐๘ รูปบนรอยพระพุทธบาท ภาพเหล่านี้เหมือนเลียนแบบทุกสิ่งในจักรวาลให้เป็นพุทธะ รอยพระพุทธบาทแสดงอานุภาพแห่งพระพุทธองค์ที่เหนือสิ่งใดในจักรวาล เช่นเดียวกับคลาเดีย ซิซุซ่า (Claudio Cicuzza) ได้ศึกษาคัมภีร์พุทธบาทลักษณะหรือเครื่องหมายมงคลบนพระบาทของพระพุทธเจ้า โดยได้แสดงรายชื่อมงคล ๑๐๘ ประการ จากประเพณีบาลีและตีความตามพุทธวจนะคำสอน^๗ ดุกซ์เบอร์รี่ แนนซี (Duxbury Nancy)^๘ ได้ศึกษาค้นคว้าเรื่อง “โมเดลการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์สู่การท่องเที่ยวที่ยั่งยืนและปฏิรูป” การวิจัยได้ค้นพบว่าเครือข่ายท้องถิ่นเพื่อการท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์ เทศกาลขนาดเล็กที่มีกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์และที่พักที่สร้างสรรค์ ในระดับชุมชนที่กว้างขึ้น การริเริ่มการท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์สามารถสร้างแรงบันดาลใจให้กับแนวคิดและแนวทางใหม่ ๆ ของกิจกรรม มีส่วนทำให้เกิดความมีชีวิตชีวาทางวัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลงที่อาจเกิดขึ้นได้ ผ่านการเสริมสร้างองค์ประกอบที่โดดเด่นของเอกลักษณ์ท้องถิ่น กระตุ้นกระแสและความเชื่อมโยงระหว่างสถานที่กับภายนอก และทำหน้าที่เป็นแพลตฟอร์มสำหรับความร่วมมือ การแลกเปลี่ยนและการพัฒนาในท้องถิ่น ในช่วงเวลาของแพร่ระบาดโคโรนาไวรัส 2019 หรือ (COVID-19) การเสริมสร้างความสัมพันธ์กับองค์กรอื่น ๆ ในระดับท้องถิ่นและระดับภูมิภาคสามารถนำไปสู่ความคิดริเริ่มที่กว้างขึ้นและการพัฒนากิจกรรมฟื้นฟูโดยชุมชนได้ ส่วนสิริคุตตะ เอส. และคณะ (Sirikudta S. and team)^๙ ได้ศึกษาวิจัย “การท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์อย่างยั่งยืนเพื่อเติมเต็มช่องว่างระหว่างความคาดหวังของนักท่องเที่ยว และการรับรู้สู่เส้นทางการท่องเที่ยวในอนุภูมิภาคแม่น้ำโขงตอนบน” ผลการวิจัยทำให้ทราบว่า นักท่องเที่ยวมีความพึงพอใจสูงต่อการท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์อย่าง

^๖ Unchalee Pinrod, “Buddhapādamāṅgala: An Edition and a Critical Study”, thesis Master of Arts, (Graduate School: Chulalongkorn University, 1982), Abstract.

^๗ Claudio Cicuzza, “A Mirror Reflecting the Entire World, **The Pali Buddhapādamāṅgala or Auspicious Signs on the Buddha’s Feet**, (Bangkok, Thailand: Fragile Palm Leaves Foundation, Lumbini International Research Institute, 2011), Abstract.

^๘ Duxbury Nancy and team, “Creative Tourism Development Models towards Sustainable and Regenerative Tourism, Sustainability”, 2021, pp. 13, 2. [Online], Available: <https://dx.doi.org/10.3390/su13010002> <https://www.mdpi.com/journal/sustainability> [6 May, 2022].

^๙ S. Sirikudta & P. Archarungroj & Sirisuthikul, Varintra, “Sustainable Creative Tourism for Fulfilling the Gap between Tourists’ Expectation and Perception towards Tourism Routes in the Upper Greater Mekong Sub region”, **International Journal of Humanities, Arts and Social Sciences**, 5 (2019), pp. 43-53.

ยั่งยืน ซึ่งสามารถอธิบายได้ด้วยคะแนนการรับรู้ที่มากกว่าเมื่อเทียบกับคะแนนความคาดหวัง การรับรู้ของนักท่องเที่ยวที่มีต่อการท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์อย่างยั่งยืนสามารถทำนายความตั้งใจที่จะกลับมาอีกครั้งได้ นักท่องเที่ยวที่เดินทางในประเทศต่าง ๆ มีมุมมองโดยรวมที่แตกต่างกันต่อการท่องเที่ยวเชิงสร้างสรรค์อย่างยั่งยืน โดยมีนัยสำคัญทางสถิติ

รอยพระพุทธรูปถือเป็นส่วนหนึ่งของความหมายของเมืองศักดิ์สิทธิ์อย่างยุติธรรม อันหมายถึงการเปิดเผยมิติต่างๆ เพื่อจำกัดความหมายของคำว่า ‘ศักดิ์สิทธิ์’ ให้อยู่ในตำนานเกี่ยวกับจักรวาลวิทยาหรือตำนานกระบวนทัศน์ หรือการจำลองพิธีกรรม หรือสถานที่ของวัตถุโบราณหรือศาลเจ้าทางศาสนาหรือศูนย์จาริกแสวงบุญที่มีชื่อเสียงเป็นต้น จนถึงความสมบูรณ์ของบริบท อันเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างการเล่าเรื่องแบบบูรณาการซึ่งการก่อตั้งและประวัติศาสตร์ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ประวัติความเป็นมาของรอยพระพุทธรูปและพุทธศิลป์ในรอยพระพุทธรูป ได้มีจุดเริ่มต้นมาจากรากฐานธรรมเนียมความคิดของชาวอินเดียที่ได้มีประเพณีนิยม ที่ได้ทำความเคารพบุคคลที่พึงเคารพบูชาที่เท่าหรือโดยการเอามือไปแตะต้องที่เท้า ด้วยเหตุดังกล่าวต่อมาจึงได้มีการสร้างรูปสัญลักษณ์หรือรอยพระพุทธรูปขึ้น เพื่อเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูปเพื่ออำนวยความสะดวกถึงกราบไหว้บูชาและสืบทอดเผยแผ่พระพุทธศาสนาพุทธศิลป์ผ่านพระพุทธรูปในยุคสมัยต่าง ๆ จนถึงปัจจุบัน ที่ได้มุ่งแสดงสื่อสัญลักษณ์ความสำคัญภายในคือมงคล ๑๐๘ ประการ ด้วยการเขียนหรือวาดลงลายด้านจิตรกรรม เพื่อบอกเล่าเรื่องราวที่วิจิตรประณีตสวยงาม และด้านวรรณกรรมได้เขียนถึงความสำคัญ ความเป็นมาและพรรณนาความสวยงามของสถานที่ที่ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปตลอดถึงวรรณกรรมต่าง ๆ ทั้งภาษาบาลีและภาษาไทย^{๑๐} บรรพบุรุษของเราได้แสดงความรักต่อพระพุทธรูป ด้วยเจตีย์ ธรรมจักร ต้นโพธิ์ รอยพระพุทธรูปและอื่น ๆ แน่นนอนว่าสลูบซึ่งเป็นเนินเขาเล็ก ๆ ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุเป็นสัญลักษณ์ของพระพุทธรูปหรือพระกายเป็นการแสดงพระธรรมเทศนาของพระพุทธรูป ต้นโพธิ์เป็นสัญลักษณ์ของการตรัสรู้ของพระพุทธรูป และรอยพระพุทธรูปแสดงร่องรอยการเผยพระธรรมคำสอนของพระองค์ อย่างไรก็ตาม ตัวอย่างเหล่านี้แสดงถึงเศษเสี้ยวของพระพุทธรูป ยังไม่ได้เข้าถึงสาระสำคัญ หรือ เป้าหมายที่สำคัญอีกหลายอย่าง เช่น ความสามัคคี การรวมจิตของคนในชุมชน เช่น ได้ฐานรอยพระพุทธรูปมี ๔ ลักษณะ และมี ๑๖ ประการ อันจะสื่อถึงธรรมะส่วนต่าง ๆ โดยรายละเอียดจะพบในพระสูตรของเปียกุพู โซโกโนโสะ และมหาปรัชญาปารมิตาสูต^{๑๑}

^{๑๐} จวน คงแก้ว, “พุทธศิลป์ในรอยพระพุทธรูป”, Journal of Thai Interdisciplinary Research, Vol. 11 No.4 (July – August 2016) : 74

^{๑๑} Bunpo Kojima, “Some Thoughts on Buddha’s Footprints”, [Online], Available: https://www.jstage.jst.go.jp/article/ibk1952/10/2/10_2_736/_pdf/-char/ja, [8 August 2021].

ในมหาวิทยาลัยสงฆ์คือ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีนักศึกษาระดับปริญญาเอกหลายคนที่ได้ศึกษาวิจัยเกี่ยวกับรอยพระพุทธบาท เช่น พระศรีปริยัติเวที (ลำไย สุวฑฺฒโน) ได้ศึกษาความเชื่อของคนไทยในเรื่องพระพุทธเจ้า รอยเท้าในจังหวัดสระบุรี พบว่าในสมัยก่อนคนไทยส่วนใหญ่ผู้คนเชื่อว่าหากได้สักการะรอยพระพุทธบาทเป็นเวลา ๓ ครั้ง หรือ ๗ ครั้งในชีวิตจะไม่ตกรรอกและเชื่อกันว่ารอยพระพุทธบาทเป็นศูนย์รวมของสามสถาบัน : ชาติ ศาสนา และสถาบันพระมหากษัตริย์ หากพวกเขาปฏิบัติตาม หลักพระพุทธศาสนาและความเชื่อในรอยพระพุทธบาท ในที่สุดก็พบทางที่สงบสุขและปัญญา^{๑๒} ขณะที่จวน คงแก้ว เขาศึกษาลักษณะรอยพระพุทธบาทในสัมพันธ์กับหลักพุทธธรรม ผลการศึกษาพบว่า ภาพรอยพระพุทธบาทเป็นตัวแทนเครื่องหมายคำสอนของพระพุทธเจ้า เช่น รูปธรรมจักร ตรัสรู้ เป็นต้น^{๑๓} ส่วนจุฑารัตน์ ทองอินจันทร์ ที่ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักพุทธธรรมจากรอยพระพุทธบาท” จากการศึกษาวิจัย ทำให้ทราบว่ารอยพระพุทธบาทมี ๒ แบบ คือ (๑) รอยพระพุทธบาทประทับเอง (๒) รอยพระพุทธบาทที่พระพุทธเจ้าทรงสร้างในแต่ละยุคสมัยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน แนวความคิดในการสร้างรอยพระพุทธบาทมี ๒ ประการ คือ (๑) ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับจักรวาล (๒) สัมมาทิฐิระหว่างมนุษย์กับสถานศักดิ์สิทธิ์ ในแง่ของการบรรจบกันระหว่างมนุษย์และจักรวาล พวกเขาสร้างรอยพระพุทธบาทให้เป็นศูนย์กลางของจักรวาล โดยวาดภาพมงคล ๑๐๘ รูปบนรอยพระพุทธบาท สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ พวกเขาได้ประทับรอยพระพุทธบาทบนโขดหินซึ่งกำหนดให้เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของชุมชน^{๑๔} ในการศึกษาของพระชาลชัย จันทสโร (บุญหล้า) และคณะ ที่ได้ศึกษาวิเคราะห์คติความเชื่อและคุณค่าของการบูชารอยพระพุทธบาทของชาวพุทธ อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ ผลการศึกษาทำให้ทราบว่าพุทธศาสนิกชนในอำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ ได้ทำการบูชารอยพระพุทธบาทด้วยรูป ๓ ดอก และเทียน ๒ เล่ม โดยมีคุณค่าต่อชาวพุทธอำเภอสหัสขันธ์ ๕ ด้าน ได้แก่ (๑) คุณค่าด้านบุคคล (๒) คุณค่าด้านครอบครัว (๓) คุณค่าด้านสังคม (๔) คุณค่าด้านเศรษฐกิจ (๕) คุณค่าด้านประเพณี^{๑๕}

^{๑๒} พระศรีปริยัติเวที (ลำไย สุวฑฺฒโน), “ศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อในรอยพระพุทธบาทของคนไทย”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**, สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), บทคัดย่อ.

^{๑๓} จวน คงแก้ว, “ศึกษาวิเคราะห์พุทธบาทลักษณะที่สัมพันธ์กับหลักพุทธธรรม”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**, สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), บทคัดย่อ.

^{๑๔} Jutharat Thonginchan, “A Critical Study of Buddhist Principles from the Buddha’s Footprints”, **a Dissertation Doctor of Philosophy**, (Graduate School: Mahachulalongkornrajavidyalaya University, 2018), Abstract.

^{๑๕} พระชาลชัย จันทสโร (บุญหล้า), พระครูศรีคัมภีร์ญาณ, โสวฑฺฒย์ บำรุงภักดิ์ และพระมหาสำรอง สณฺณโต, “การศึกษาวิเคราะห์คติความเชื่อและคุณค่าของการบูชารอยพระพุทธบาทของชาวพุทธ อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดกาฬสินธุ์”, **วารสารพัฒนาการเรียนรู้สมัยใหม่**, ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๕ (กันยายน – ตุลาคม ๒๕๖๓) : ๒๖๐ – ๒๖๙.

สรุปว่า การศึกษาเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปที่ผ่านมา มีทั้งการศึกษาเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปโดยตรง เพื่อทำความเข้าใจกับพัฒนาการความเป็นมาของรอยพระพุทธรูป เพื่อตีความสัญลักษณ์ที่ปรากฏบนรอยพระพุทธรูป และการศึกษารอยพระพุทธรูปที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมของชุมชนในแต่ละแห่ง ประเด็นสำคัญที่ได้จากงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเหล่านี้ คือแนวคิด หลักการและวิธีการจัดการแหล่งท่องเที่ยวที่มีอยู่ให้สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนในชุมชน เพราะรอยพระพุทธรูปหรือโบราณสถานต่าง ๆ ที่มีอยู่ในท้องถิ่นหรือชุมชนคือทุนทางวัฒนธรรม ที่สามารถอนุรักษ์ พัฒนา และต่อยอดให้เป็นมูลค่าเพิ่มทางเศรษฐกิจได้ เพราะเป็นสิ่งที่มียู่แล้ว ดังนั้น ทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง จึงควรร่วมกันหาทางเพื่อทำให้ทุนทางวัฒนธรรมที่อยู่แล้วให้เกิดมูลค่าเพิ่มอย่างแท้จริง โดยเฉพาะการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมตามวัดต่าง ๆ ในทางพระพุทธศาสนา เพราะวัดกับการท่องเที่ยว เป็นสิ่งคู่กันสำหรับสังคมในปัจจุบัน การปรับปรุงให้วัดกลายเป็นแหล่งเรียนรู้ และแหล่งท่องเที่ยวที่มีคุณค่าทางศิลปวัฒนธรรมต่อไปและสามารถสร้างรายได้ให้แก่ชุมชนบริเวณวัด และประเทศต่อไปโดยไม่ส่งผลกระทบ ต่อมรดกทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ นั่น คือต้องไม่ละเลยบทบาทที่แท้ของความเป็นวัดในพระพุทธศาสนา การบริหารจัดการแหล่งท่องเที่ยวจึงจำเป็นต้องมีลักษณะพิเศษที่แตกต่างจากการบริหารจัดการแหล่งท่องเที่ยวแหล่งอื่น ๆ จำเป็นจะต้องมีหลักปฏิบัติและข้อห้ามที่เคร่งครัดและชัดเจนเพื่อไม่ให้เกิดการรบกวนการปฏิบัติธรรมของพระสงฆ์ พุทธศาสนิกชนที่มาสวดบุญ ตลอดจนการจัดสภาพแวดล้อมให้มีความร่มรื่นมีความสะอาดและสวยงาม เพื่อเป็นการส่งเสริมให้วัดได้มาทำหน้าที่หลักต่อไป เพื่อทำให้นักท่องเที่ยวได้รับประโยชน์สูงสุดจากการมาท่องเที่ยว และได้ซึมซับบรรยากาศความเป็นวัดอย่างแท้จริงอย่างไรก็ตาม ในการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวนั้นสิ่งที่สำคัญที่สุด คือความร่วมมือจากทุกภาคส่วนที่มีความเกี่ยวข้อง เช่น คนในชุมชน หน่วยงานราชการ และภาคเอกชนองค์กรอิสระ ตลอดจนนักท่องเที่ยว ในการแสวงหาแนวทางในการพัฒนาการแหล่งท่องเที่ยวอย่างเหมาะสม ตลอดจนส่งเสริมความตระหนักรู้ถึงคุณค่าทางวัฒนธรรมที่แท้จริงของวัด จึงควรปลูกฝังให้มีจิตสำนึกที่ดีต่อการท่องเที่ยวเชิงศาสนาและเพิ่มการมีส่วนร่วมในการตระหนักรู้ด้านการอนุรักษ์และการมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ ของผู้มีส่วนได้ส่วนเสียจากทุกภาคส่วนเพื่อทำให้วัดเป็นสถานที่ท่องเที่ยวที่ทรงคุณค่าและสามารถคงไว้ซึ่งอัตลักษณ์ของมรดกทางวัฒนธรรมที่สำคัญชาติต่อไปในอนาคตได้อย่างยั่งยืนต่อไป

แนวคิดการจัดการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม

แนวคิดการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม สามารถแบ่งออกเป็นหลายแนวคิด เช่น แนวคิดการท่องเที่ยวเชิงศาสนา แนวคิดเกี่ยวกับวรรณกรรมพื้นบ้าน แนวคิดเกี่ยวกับอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม และความเชื่อ แนวคิดการจัดการเส้นทางการท่องเที่ยว เป็นต้น^{๑๖} ซึ่งแนวคิดเหล่านี้สามารถใช้เป็นฐานรองรับในการจัดการวัดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมได้ เพราะวัฒนธรรม หมายถึง แบบแผนการดำเนินชีวิตของคนในสังคมใดสังคมหนึ่ง เช่น วัฒนธรรมไทย วัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนา วัฒนธรรมการแต่งกาย วัฒนธรรมการบริโภค วัฒนธรรมการเพาะปลูกวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับชีวิตหลังความตาย เป็นต้น วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเจริญงอกงามแก่หมู่คณะ วิธีของหมู่คณะ ลักษณะที่แสดงถึงความเจริญงอกงาม ความเป็นระเบียบเรียบร้อย ความกลมเกลียว ความก้าวหน้าของชาติ และศีลธรรมอันดีงามของประชาชน และพฤติกรรม และสิ่งที่คนในหมู่ได้ผลิตสร้างขึ้นด้วยการเรียนรู้จากกันและกัน และร่วมใช้ในหมู่พวกตน วัฒนธรรม แบ่งออกเป็น ๕ ประเภท ได้แก่ วัฒนธรรมทางเผ่าพันธุ์และการดำรงชีวิต วัฒนธรรมทางภาษาและวรรณกรรม วัฒนธรรมทางศาสนา จริยธรรมคุณธรรม วัฒนธรรมทางสุนทรียศาสตร์ ศิลปะและกีฬา และวัฒนธรรมทางครอบครัว เศรษฐกิจและการเมือง แนวทางการวางแผนพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม สรุปได้ ๙ ประการ ได้แก่

- ๑) ส่งเสริมให้ประชาชนในท้องถิ่นเห็นความสำคัญของการท่องเที่ยวที่มีต่อเศรษฐกิจในสังคม
- ๒) การพัฒนาการท่องเที่ยวจะต้องขึ้นอยู่กับวัตถุประสงค์และความต้องการของชุมชน ว่าจะต้องการให้เกิดการเปลี่ยนแปลงมากน้อยเพียงใด
- ๓) วิธีการและความถี่ในการโฆษณาประชาสัมพันธ์ทางการท่องเที่ยว ควรได้รับความเห็นชอบจากประชาชนในท้องถิ่น
- ๔) ควรมีความร่วมมือกันระหว่างภาครัฐและเอกชน
- ๕) ไม่ควรให้มีผลกระทบต่อประชาชนในท้องถิ่น
- ๖) เงิน ทุน และแรงงาน รวมทั้งนักบริหารการท่องเที่ยวควรมาจากเจ้าของท้องถิ่น
- ๗) เปิดโอกาสให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมและงานเทศกาลที่จัดขึ้น
- ๘) งานเทศกาลที่จัดขึ้นในท้องถิ่น จะต้องสะท้อนให้เห็นถึงประวัติศาสตร์ วิถีชีวิต ความเป็นอยู่ และสภาพทางภูมิศาสตร์ของท้องถิ่น
- ๙) ก่อนที่จะลงมือพัฒนาการท่องเที่ยว ควรพยายามขจัดปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชนให้เรียบร้อย

^{๑๖} จินัสมา ศรีหิรัญ, คมม์ เพชรอินทร, สนิธนาถ เสือสูงเนิน, นรัญญา พลเยี่ยม และศิริธร โคขุนทด, “การท่องเที่ยวเชิงศาสนา ตามรอยวรรณกรรมพื้นถิ่นและบุญบั้งไฟ อำเภอรัตนวาปี จังหวัดหนองคาย”, วารสารบัณฑิตศึกษาปริทรรศน์, ปีที่ ๑๗ ฉบับที่ ๒ (พฤษภาคม – สิงหาคม ๒๕๖๔) : ๕ – ๗.

อย่างไรก็ตาม การจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมทางศาสนาที่ดำเนินการอยู่ในวัดต่าง ๆ ในทางพระพุทธศาสนา ต้องคำนึงถึงผลกระทบหรือปัญหาที่อาจจะเกิดขึ้นได้ เช่น (๑) ผลกระทบต่อสภาพสังคมของวัด (๒) ผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมภายในวัด (๓) ผลกระทบต่อบทบาทของพระสงฆ์ที่แปรเปลี่ยนไปจากบทบาทที่เน้นการฝึกฝนพัฒนาตนเอง มาสู่ความเกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจมากยิ่งขึ้น

รูปแบบการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมของวัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี

รูปแบบการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมของวัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี ได้ดำเนินการในเชิงบูรณาการทุกภาคส่วนของสังคม ไม่ว่าจะเป็นวัด ชุมชน ท้องถิ่น ภาครัฐและภาคเอกชน ทั้งในระดับหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ และจังหวัด ได้เข้ามามีส่วนร่วมในการแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมซึ่งมีรอยพระพุทธบาทเป็นศูนย์กลางร่วมกัน ทำให้เกิดความเป็นเอกภาพและความสำเร็จของการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมอย่างมีประสิทธิภาพใน ๓ ด้าน คือ ด้านการบริหารจัดการ ด้านการบริการนักท่องเที่ยว และด้านการสนับสนุน ทำให้วัดมีภาพลักษณ์ที่ดีตลอดมา จนกลายเป็นศูนย์กลางของชุมชน เป็นสัญลักษณ์ทางความเชื่อ ศาสนา และวัฒนธรรมของจังหวัดสระบุรีและประเทศไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

รูปแบบที่ ๑ การบริหารจัดการ (Management) วัดพระพุทธบาท เป็นพระอารามหลวงชั้นเอก ชนิดราชวรมหาวิหาร ตั้งอยู่ตำบลขุนโขลน อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี มีการบริหารจัดการอย่างเป็นระบบ ทั้งโครงสร้างการบริหารการปกครองพระภิกษุสามเณรภายในวัด การวางแผนผังสิ่งปลูกสร้าง เสนาสนะและภูมิทัศน์บริเวณวัด ทำให้วัดความเป็นระเบียบเรียบร้อยสวยงาม บริเวณวัดกว้างขวาง สะอาดร่มรื่น โดยมีการแบ่งพื้นที่ออกเป็น ๓ ส่วน คือ ส่วนที่เป็นเขตพุทธาวาส ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานของรอยพระพุทธบาท มณฑปครอบรอยพระพุทธบาท พระอุโบสถ และปูชนียสถานอื่น ๆ กระจายอยู่ตามไหล่เขาตลอดลงมาถึงเชิงเขา ส่วนที่เป็นเขตสังฆาวาส คือส่วนที่เป็นที่อยู่อาศัยของพระภิกษุสามเณร ประกอบด้วยหมู่กุฏิ เสนาสนะที่สวยงาม ศาลาการเปรียญ โรงเรียนพระปริยัติธรรม หอฉัน ตั้งอยู่ติดกับเขตพุทธาวาส โดยมีกำแพงล้อมรอบเป็นสัดส่วน^{๑๗} ส่วนที่ ๓ ส่วนที่เป็นเขตบริการนักท่องเที่ยว ประกอบด้วยลานจอดรถ จุดจำหน่ายสินค้าและของที่ระลึก ห้องน้ำห้องสุขา ที่มีการดูแลรักษาความสะอาด ความเป็นระเบียบเรียบร้อย ทำให้พุทธศาสนิกชนและนักท่องเที่ยวผู้เข้ามากราบนมัสการรอยพระพุทธบาท และท่องเที่ยวเยี่ยมชมวัด ได้รับความสะดวกสบาย ความไร้กังวล ความประทับใจ ในความสะอาดเรียบร้อย ร่มรื่น สวยงามของบริเวณวัดทั้งเขตพุทธาวาส เขตสังฆาวาสและเขตบริการนักท่องเที่ยว และความเป็น

^{๑๗} สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, ประวัติวัดพระพุทธบาท, สำนักนายกรัฐมนตรีพิมพ์แจกในงานถวายผ้าพระกฐินพระราชทานของสำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี ณ วัดพระพุทธบาทราชวรมหาวิหาร อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี, ๘ พฤศจิกายน ๒๕๒๓.

พุทธสถานที่มีความศักดิ์สิทธิ์ของวัด ในฐานะเป็นที่ประดิษฐานรอยพระพุทธบาทของพระพุทธเจ้าตั้งแต่สมัยพุทธกาลจนถึงปัจจุบัน

รูปแบบที่ ๒ การบริการนักท่องเที่ยว (Service for tourists) การบริการนักท่องเที่ยวไม่ว่าจะเป็นคนไทยและต่างประเทศ ทุกเพศทุกวัยของวัดพระพุทธบาทมีความพร้อมเป็นอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นถนนพุทธบาททางเข้าวัดสวยงาม มีป้ายชัดเจน ทั้งภาษาไทย ภาษาอังกฤษและภาษาจีน มีป้ายบอกจุดตรวจของตำรวจร่วมกับอาสาสมัครรักษาความปลอดภัย (อพปร.) เจ้าหน้าที่และพนักงานของวัด มีสถานพยาบาลให้บริการด้านสุขภาพ มีห้องน้ำห้องสุขาที่สะอาด และเพียงพอแก่นักท่องเที่ยว มีสะพานทางขึ้นพิเศษสำหรับรถวีลแชร์ของผู้สูงอายุและผู้พิการ มีถังขยะ มีป้ายบอกทาง สถานที่ จุดบริการต่าง ๆ ที่ชัดเจน การจัดการสิ่งอำนวยความสะดวก เพื่อบริการนักท่องเที่ยว สามารถสรุปได้ ดังนี้

๑. จัดให้มีการบริการด้านอาหารและเครื่องดื่มที่สะอาดถูกสุขลักษณะ มีป้ายแสดงมาตรฐานของสินค้าและราคาชัดเจน
๒. จัดให้มีห้องน้ำ ห้องสุขาที่สะอาดถูกสุขลักษณะ ให้เพียงพอและปลอดภัยสำหรับการบริการ
๓. จัดให้มีระบบเตือนหรือเจ้าหน้าที่รักษาความปลอดภัยแก่ชีวิตและทรัพย์สินของนักท่องเที่ยว
๔. มีการจัดเตรียมสถานที่ อุปกรณ์อำนวยความสะดวกสำหรับผู้สูงอายุ ผู้พิการและสตรีมีครรภ์
๕. มีการจัดสถานที่จำหน่ายให้แก่นักท่องเที่ยว
๖. มีการจัดที่พักผ่อนให้สำหรับนักท่องเที่ยวอย่างเหมาะสม เช่น ม้านั่ง ศาลาพักผ่อน ที่สะอาดและเพียงพอ
๗. มีระบบสาธารณูปโภคขั้นพื้นฐาน เช่น ไฟฟ้า ประปา โทรศัพท์ ที่เพียงพอทั้งในช่วงปกติและช่วงเทศกาล
๘. มีการจัดการด้านการปฐมพยาบาลเบื้องต้น ที่มีบุคลากรและอุปกรณ์เพียงพอ
๙. มีการจัดการขยะอย่างเป็นระบบ^{๑๘}

รูปแบบที่ ๓ การสนับสนุน (Supporting) หมายถึงการสนับสนุนจากคนในชุมชน หน่วยงานรัฐและภาคเอกชน ซึ่งวัดพระพุทธบาทได้รับการสนับสนุนอย่างดีจากทุกภาคส่วน ได้แก่ สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดสระบุรี สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดสระบุรี สำนักงานการท่องเที่ยวและกีฬาจังหวัดสระบุรี หน่วยงานปกครองในพื้นที่ ได้แก่ องค์การบริหารส่วนจังหวัดสระบุรี เทศบาลเมืองพระพุทธบาท เทศบาลตำบลขุนโขลน สถานีตำรวจภูธรพระพุทธบาท โดยเฉพาะในช่วงที่วัดมีงานนมัสการประจำปี และกิจกรรมในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา เช่น วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา วันเข้าพรรษา

^{๑๘} ว่าที่ ร.ต. ณัฐวรรณ สิมรัมย์, “การจัดการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาของวัดพระพุทธบาท วัดศาลาแดง และวัดพระพุทธฉาย”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๒), หน้า ๑๒๙ – ๑๓๐.

วันออกพรรษา วันตักบาตรดอกไม้มั วันตักบาตรข้าวต้มลูกโยน วันลอยกระทง ประเพณีการแห่พระเขี้ยวแก้ว วันเฉลิมพระชนมพรรษา เป็นต้น การสนับสนุนการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมจากทุกภาคส่วน สามารถสรุปได้ว่า วัดพระพุทธบาทได้รับการส่งเสริมการท่องเที่ยว จากส่วนราชการ ทั้งระดับกระทรวงระดับจังหวัด องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นและประชาชนเป็นอย่างดี โดยเฉพาะหน่วยงานต่าง ๆ ในจังหวัดสระบุรี ที่มีส่วนเกี่ยวข้องสนับสนุนด้านแรงงาน วัสดุอุปกรณ์ ในการจัดท่างาน การประชาสัมพันธ์ การบริการด้านสุขภาพ การอำนวยความสะดวกการเดินทางคมนาคม การรักษาความปลอดภัยแก่นักท่องเที่ยว ทำให้การจัดกิจกรรมต่างๆ ภายในบริเวณวัดสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี

ปัจจัยแห่งความสำเร็จปัจจัยแห่งสำเร็จดังกล่าวมาจาก ๓ ส่วน คือ (๑) การมีรอยพระพุทธรูปที่มีความศักดิ์สิทธิ์ ที่มีตำนาน และมีความเชื่อว่าเป็นรอยพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้าจริง ๆ (๒) การมีระบบการบริหารจัดการองค์การภายในที่เป็นธรรมาภิบาล ที่ประกอบด้วยหลักการสำคัญ เช่น การมีส่วนร่วม ความซื่อสัตย์สุจริต ความโปร่งใส ความเป็นธรรม เป็นต้น (๓) การได้รับความร่วมมือ การช่วยเหลือ และการมีส่วนร่วมจากหน่วยงานภาครัฐ เอกชนและคนในท้องถิ่น/ชุมชน

ประการแรก การมีรอยพระพุทธรูปที่มีความศักดิ์สิทธิ์ ที่มีตำนาน และมีความเชื่อว่าเป็นรอยพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้าจริง ๆ ตามตำนานเชื่อกันว่า พระพุทธเจ้าได้เคยเสด็จมาประทับที่เขานี้พร้อมทั้งพระภิกษุสงฆ์ ๔๙๙ รูป ตามคำอาราธนาพระมหากษัตริย์ ณ หมู่บ้านสุนาปวันตะนี้ และเทศนาโปรดสังฆพินธดาบส ผู้บำเพ็ญพรตอยู่ ณ เทือกเขาสังฆพินธแห่งนี้ จนสังฆพินธดาบสเกิดความเลื่อมใสขอบรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนาและบรรลุพระอรหันต์ในที่สุด ก่อนที่พระพุทธองค์จะเสด็จกลับพระสังฆพินธได้ทูลอาราธนาพระพุทธองค์เพื่อประทับรอยพระบาทไว้เป็นที่เคารพสักการะของมหาชนในหมู่บ้านชนบทแห่งนี้ พระพุทธองค์จึงทรงประทับรอยพระบาทไว้ ณ ไหล่เขาสังฆพินธคีรีหรือเขาสวรรณบรรพต ซึ่งก็คือรอยพระพุทธรูปที่วัดพระพุทธรูปแห่งนี้เอง สอดคล้องกับข้อมูลที่คณะสงฆ์ไทยได้ทราบจากพระสงฆ์ศรีลังกาเมื่อครั้งเดินทางไปกราบนมัสการรอยพระพุทธรูปที่เขาสุมนภูฏ ประเทศศรีลังกา ในสมัยของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. ๒๑๖๓ – ๒๑๗๑) ว่า “ฝ่าพระพุทธรูป มีอยู่ ณ กรุงศรีอยุธยา ประดิษฐานอยู่บนไหล่เขาสวรรณบรรพต ข้างทิศอุดรสถิตเหนือกรุงศรีอยุธยา” เมื่อคณะสงฆ์ไทยเดินทางกลับจากศรีลังกาแล้ว ได้ทูลให้พระเจ้าทรงธรรมทรงทราบ พระองค์จึงได้โปรดให้เที่ยวเสาะหาดูตามภูเขา เจ้าเมืองสระบุรีได้ทราบข้อมูลจากพราหมณ์ว่า “มีศิลาเป็นแอ่ง มีน้ำขังอยู่แต่พอเนียนกินได้ ครั้นนายพราหมณ์ได้ยิงเนื้อทรายบาดเจ็บไม่ถึงตาย เนื้อทรายนั่นหนีเข้าไปที่ซุ่มไม้แห่งหนึ่งแล้วกลับออกมา ปรากฏว่าบาดเจ็บที่ถูกยิงหายไปหมดสิ้น พราหมณ์แปลกใจจึงเดินเข้าไปพยายามแหวกแมงไม้ดูพบศิลาเป็นแอ่งมีน้ำขังอยู่ จึงตักน้ำมากินพร้อมลูบตามเนื้อตัว กลากเคลื่อนที่เป็นอยู่พลันหายไปทันที เขาจึงได้วัดน้ำออกให้แห้ง แล้วมองเห็นลักษณะคล้ายกับรอยเท้าของคนโบราณของพุทธกาลนั้น ณ สถานที่แห่งนี้ เจ้าเมืองสระบุรีจึงมีใบบอกเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๑๖๗ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม

ได้เสด็จไปทอดพระเนตร เห็นรอยพระพุทธบาทแท้ มีภาพมงคล ๑๐๘ ประการ ครบตามที่ปรากฏในคัมภีร์ พระไตรปิฎก จึงรับสั่งให้สร้างมณฑปครอบรอยพระพุทธบาทไว้ และสร้างพระอุโบสถ พระวิหาร ศาลาการเปรียญ และหมู่กุฏิสงฆ์จำนวนมาก และทรงให้ตัดถนนความกว้าง ๓๐ วา ความยาวจากท่าเรือสู่บริเวณวัดให้ราบรื่นสวยงาม ทรงให้สร้างพระตำหนักท่าเจ้าสนุก ทรงให้สร้างบันไดขึ้นสู่มณฑปและเสนาสนะต่าง ๆ ใช้เวลาสี่ปีจึงแล้วเสร็จ และโปรดให้มีงานฉลองมีมหรสพสมโภชเป็นเวลาถึง ๗ วัน แล้วเสด็จกลับกรุงศรีอยุธยา^{๑๙} จากข้อมูลที่ปรากฏในตำนานนี้ แสดงให้เห็นว่า รอยพระพุทธบาทที่วัดพระพุทธบาทแห่งนี้ เป็นรอยพระพุทธบาทที่พระพุทธรเจ้าได้ประทับไว้จริง ๆ ซึ่งมีผลต่อความศรัทธา ความเชื่อ และความศักดิ์สิทธิ์ของรอยพระพุทธบาทแห่งนี้เป็นอย่างมาก และพุทธศาสนิกชนในสมัยก่อนจึงเชื่อว่า “บุคคลใดที่มากราบไหว้นมัสการรอยพระบาทแห่งนี้ถึง ๓ – ๗ ครั้ง เมื่อตายไปจะไม่ตกนรกแน่นอน”^{๒๐} ทำให้อรอยพระพุทธบาทแห่งนี้เป็นที่เคารพนับถือของพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

ประการที่สอง การมีระบบการบริหารจัดการองค์กรภายในเป็นธรรมาภิบาล ประกอบด้วยหลักการสำคัญ ได้แก่ หลักนิติธรรม หลักคุณธรรม หลักความโปร่งใส หลักการมีส่วนร่วม หลักความรับผิดชอบ หลักความคุ้มค่า ซึ่งระบบการบริหารจัดการของวัดแห่งนี้เป็นรูปแบบของการบริหารจัดการที่สอดคล้องตามหลักธรรมาภิบาลอย่างเป็นชัดเจน เพราะการบริหารจัดการบุคลากรและกิจกรรมต่าง ๆ ในวัด ดำเนินการภายใต้กฎหมาย กฎระเบียบ หรือข้อกำหนดที่มีอยู่ การให้ความสำคัญต่อความถูกต้อง ความซื่อสัตย์สุจริต ความโปร่งใส การเปิดโอกาสให้ทุกภาคส่วนเข้ามามีส่วนร่วม ความรับผิดชอบต่อสังคม และความคุ้มค่าของงบประมาณกับกิจกรรมต่าง ๆ ที่ดำเนินการอยู่ โดยมีรูปแบบการบริหารจัดการแบบคณะกรรมการ ซึ่งประกอบด้วยพระสงฆ์และฆราวาสร่วมกับหน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องในระดับจังหวัด อำเภอ และตำบล มีการแบ่งหน้าที่การทำงานเพื่อดูแลด้านบุคลากร ด้านศาสนสถาน และด้านงบประมาณอย่างชัดเจน โดยเฉพาะด้านงบประมาณนั้น ทางวัดมีระบบการบริหารจัดการงบประมาณ เพื่อจ้างพนักงานเจ้าหน้าที่ของวัด เพื่อซ่อมแซมบูรณะบำรุงศาสนสถาน ภายในวัดและเพื่อดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ อย่างเป็นระบบ โดยมีการแต่งตั้งคณะกรรมการในการดำเนินงานด้านงบประมาณเป็นการเฉพาะ เพื่อจัดทำบัญชีและชี้แจงให้คณะสงฆ์ บุคลากร หน่วยงานที่เกี่ยวข้องและประชาชนทั่วไปได้รับทราบในวารสารของวัดที่พิมพ์แจกเป็นประจำทุกปี โดยทางวัดมีแผนการใช้จ่ายงบประมาณทั้งระยะสั้น ๑ ปี และระยะยาว ๕ ปี อย่างชัดเจน ทำให้ทุกภาคส่วนที่เกี่ยวข้อง สามารถตรวจสอบการใช้จ่ายงบประมาณด้านต่าง ๆ ได้ ถ้ามี

^{๑๙} สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, **ประวัติวัดพระพุทธบาท**, ๘ พฤศจิกายน ๒๕๒๓.

^{๒๐} พระศรีปริยัติเวที (ลำไย สุวฑฺฒโน), “ศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อในรอยพระพุทธบาทของคนไทย”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต**, สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, หน้า ๕๒.

ข้อสงสัย ในการใช้จ่ายงบประมาณในกิจกรรมที่ดำเนินการไปแล้วในรอบปี เพราะมีหลักฐานเชิงประจักษ์ อย่างเป็นรูปธรรม และมีผู้รับผิดชอบโดยตรง ทำให้การดำเนินงานกิจกรรมของทางวัดไม่มีปัญหาเลย เพราะการบริหารจัดการเป็นไปตามหลักธรรมาภิบาลทุกประการ อย่างไรก็ตาม ในประเด็นนี้ มีผล การศึกษาที่อาจจะไม่สอดคล้องกันนัก เพราะจากการศึกษาวิจัยของคุณัญญา จินตนา^{๒๑} ในประเด็น การใช้สื่อประชาสัมพันธ์เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม กรณีศึกษาวัดพระพุทธรูปทรา- รารวมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี พบว่า ความคิดเห็นในการทำงานด้านการประสานงานระหว่างผู้บริหาร กับผู้ปฏิบัติยังขาดการทำงานอย่างมีแบบแผนและระบบขึ้นจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องทุกฝ่าย จึงต้อง มีการเสริมสร้างความเข้มแข็งขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นให้มากขึ้น ในด้านงบประมาณยังต้องเพิ่ม ในส่วนการประชาสัมพันธ์กิจกรรมและประเพณีของวัดให้มีความต่อเนื่อง โดยต้องขอความร่วมมือจาก สื่อมวลชนให้มากขึ้น และกิจกรรมต่าง ๆ ที่ทางวัดจัดขึ้น ยังขาดความร่วมมือของผู้นำในองค์กรท้องถิ่นอยู่ ซึ่งผู้บริหารขององค์กรท้องถิ่นควรให้ความสำคัญของกิจกรรม ร่วมมือและประสานงานกันมากยิ่งขึ้น เพื่อให้กิจกรรมต่าง ๆ สามารถดึงดูดนักท่องเที่ยวให้มากยิ่งขึ้น แสดงให้เห็นว่า ความคิดเห็นที่เป็นเอกภาพ การประสานงานกันอย่างเป็นระบบ ระบบการทำงานที่มีขั้นตอนชัดเจน และความร่วมมือกันระหว่างผู้นำ ขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นและผู้ปฏิบัติงาน ยังมีความจำเป็นที่จะทำให้การจัดการท่องเที่ยว เชิงวัฒนธรรมตามรอยพระพุทธรูปของวัดพระพุทธรูปแห่งนี้ดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพ

ประการที่สาม การได้รับความร่วมมือ และการช่วยเหลือจากหน่วยงานภาครัฐ เอกชนและคน ในชุมชนท้องถิ่น ประเด็นนี้เกี่ยวข้องกับบุคลากร ชุมชน องค์กรหรือหน่วยงานที่มีอยู่ในจังหวัดสระบุรี หน่วยงานที่ร่วมมือและช่วยเหลือกิจกรรมต่าง ๆ ของวัดอย่างเต็มที่ ได้แก่ เทศบาลเมืองพระพุทธรูป องค์กรบริหารส่วนจังหวัดสระบุรี สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัด สระบุรี สำนักงานพระพุทธศาสนาจังหวัดสระบุรี โรงพยาบาลอำเภอพระพุทธรูป สถานีตำรวจภูธร พระพุทธรูป สำนักงานการท่องเที่ยวและกีฬาจังหวัดสระบุรี โรงเรียนระดับประถมศึกษา มัธยมศึกษา และอาชีวศึกษาในอำเภอพระพุทธรูป ภาคเอกชนในเขตจังหวัดสระบุรี โดยเฉพาะพระภิกษุสามเณร แม่ชี อุบาสกอุบาสิกา และพนักงานของวัดที่มีอยู่เป็นจำนวนมาก ได้ช่วยกันอย่างเต็มกำลังความสามารถ ตามบทบาทหน้าที่ ความรับผิดชอบของตนเองตามแผนกต่าง ๆ และคนในชุมชนที่มีอยู่รอบ ๆ วัด ประกอบด้วย ชุมชนร่วมใจพัฒนา ชุมชนนันทปัญญา ชุมชนท้ายพิบูล ๑ ชุมชนท้ายพิบูล ๒ ชุมชน ประชาบำรุง ชุมชนศรีรักษา ชุมชนอินทร์พิทักษ์ ชุมชนภักดีศรี ชุมชนกุ่มภักดีทนต์ ชุมชนอินทรรักษา สามัคคี ชุมชนขุนโกลนพัฒนา และชุมชนเมืองทอง ต่างมีศรัทธาเลื่อมใสต่อวัดพระพุทธรูป ได้ให้การ

^{๒๑} คุณัญญา จินตนา, “ศึกษาการใช้สื่อประชาสัมพันธ์เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม กรณีศึกษา : วัดพระพุทธรูปทราวมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี”, วิทยานิพนธ์นิเทศศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาวิชาการสื่อสารการ ท่องเที่ยวและบันเทิง, (คณะนิเทศศาสตร์ : มหาวิทยาลัยเกริก, ๒๕๕๑), บทคัดย่อ.

อุปถัมภ์บำรุงเป็นอย่างดี ถือว่าเป็นจุดของแข็งวัดพระพุทธบาทแห่งนี้^{๒๒} ทำให้กิจกรรมของวัดและการจัดการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม สามารถดำเนินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ บรรลุความสำเร็จตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ อย่างไรก็ตาม ประเด็นนี้ก็มีจุดที่ต้องปรับปรุงพัฒนาอยู่ เพราะจากการศึกษาของพระมหาเสี่ยม สุวโจ (มณีวงษ์)^{๒๓} ยังพบจุดอ่อนบางประเด็นของการจัดการการท่องเที่ยวของวัดพระพุทธบาทอยู่ เช่น บางจุดของโบราณสถานไม่มีป้ายประชาสัมพันธ์ ชาวบ้านที่อยู่ใกล้วัดกลัวการเปลี่ยนแปลงที่จะกระทบต่อความเป็นโบราณสถาน บุคลากรของวัดยังขาดศักยภาพ ควรได้รับการเพิ่มพูนศักยภาพความรู้ความสามารถด้านต่างๆ เพื่อรองรับนักท่องเที่ยวได้อย่างเต็มที่ เป็นต้น ข้อจำกัดอีกอย่างของทางวัดคือ วัดมีบริเวณกว้างขวางมาก และอยู่ในการดูแลควบคุมของกรมศิลปากร เพราะเป็นโบราณสถานของชาติ การพัฒนา ซ่อมแซม ปรับปรุงโบราณสถานต่าง ๆ ที่มีอยู่ ต้องดำเนินการอย่างระมัดระวังและได้รับความเห็นชอบจากหน่วยงานของรัฐอย่างเป็นทางการ

สรุป

จากการศึกษารูปแบบการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมตามรอยพระพุทธบาท ของวัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรีในครั้งนี้ ประเด็นสำคัญที่จะให้ประโยชน์ต่อการจัดการการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมตามรอยพระพุทธบาทของวัดพระพุทธบาท คือการที่วัดมีรูปแบบการบริหารจัดการตามหลักการของระบบธรรมาภิบาล ที่เน้นความเน้นหลักนิติธรรม หลักคุณธรรม หลักความโปร่งใส หลักการมีส่วนร่วม หลักความรับผิดชอบ และหลักความคุ้มค่า และการได้รับความร่วมมือจากทุกภาคส่วนที่ได้เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการอย่างเป็นระบบ โดยตรง ทำให้เห็นว่า รูปแบบการจัดการรูปแบบการจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมตามรอยพระพุทธบาทวัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี รูปแบบการจัดการแบบบูรณาการระหว่างทุกภาคส่วนในชุมชนและท้องถิ่นเข้าด้วย โดยความร่วมมือระหว่างวัด ชุมชน หน่วยงานภาครัฐและภาคเอกชน ทำให้การจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมของวัดพระพุทธบาท เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพประสบความสำเร็จใน ๓ ด้าน คือ ด้านบริหารจัดการ ด้านการบริการนักท่องเที่ยว และด้านการสนับสนุน ทำให้วัดมีภาพลักษณ์ที่ดีตลอดมา จนกลายเป็นศูนย์กลางของชุมชน เป็นสัญลักษณ์ทางความเชื่อ ศาสนาและวัฒนธรรมของจังหวัดสระบุรีและประเทศไทย ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ปัจจัยแห่งสำเร็จดังกล่าวมาจาก ๓ ส่วน คือ (๑) การมีรอยพระพุทธบาทที่มีความศักดิ์สิทธิ์ ที่มีตำนาน และมีความเชื่อว่าเป็นรอยพระพุทธบาทของพระพุทธเจ้าจริง ๆ (๒) การมีระบบการบริหารจัดการองค์รภายในที่เป็นธรรมาภิบาล ที่ประกอบด้วยหลักการสำคัญ ได้แก่ หลักนิติธรรม หลักคุณธรรม หลักความโปร่งใส หลักการมีส่วนร่วม หลักความ

^{๒๒} พระมหาเสี่ยม สุวโจ (มณีวงษ์), พระครูพิพิธปริยัติกิจ, กมลาค ภูวนาธิพงศ์, “รูปแบบการพัฒนาวัดสร้างสุขด้วยสัปปายะตามแนวพุทธจิตวิทยา”, วารสารนาครทรรณ ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๖ (สิงหาคม ๒๕๖๒) : ๒๘๓๐.

^{๒๓} เล่มเดียวกัน, หน้า ๒๘๓๑.

รับผิดชอบ และหลักความคุ้มค่า (๓) การได้รับความร่วมมือ การช่วยเหลือจากหน่วยงานภาครัฐ เอกชน และชุมชนท้องถิ่นเข้ามามีส่วนร่วมและปลูกฝังจิตสำนึกให้เด็ก เยาวชนและประชาชนตระหนักถึงความสำคัญของรอยพระพุทธรูป

บรรณานุกรม

คณะกรรมการปริวรรตแปลคัมภีร์. **พุทธตำนาน: พระเจ้าเลียบโลก**. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตแพร่ : แพร่, ๒๕๕๕.

คณะกรรมการนโยบายการท่องเที่ยวแห่งชาติ. **แผนพัฒนาการท่องเที่ยวแห่งชาติ (พ.ศ. ๒๕๖๔ – ๒๕๖๕)**. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานปลัดกระทรวงการท่องเที่ยวและการกีฬา, ๒๕๖๕.

คุณัญญา จินตนา. “ศึกษาการใช้สื่อประชาสัมพันธ์เพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม กรณีศึกษา : วัดพระพุทธรูปราชวรมหาวิหาร จังหวัดสระบุรี”. **วิทยานิพนธ์นิเทศศาสตรมหาบัณฑิต**.

สาขาวิชาการสื่อสารการท่องเที่ยวและบันเทิง. คณะนิเทศศาสตร์ : มหาวิทยาลัยเกริก, ๒๕๕๑.

จวน คงแก้ว. “ศึกษาวิเคราะห์พุทธบาทลักษณะที่สัมพันธ์กับหลักพุทธธรรม”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.

_____. “พุทธศิลป์ในรอยพระพุทธรูป”. **Journal of Thai Interdisciplinary Research**, Vol. 11, No.4 [July – August 2016]: 74.

จีณัสมมา ศรีหิรัญ, คมน์ เพชรอินทร, สีนินาถ เสือสูงเนิน, นรัญญา พลเยี่ยม และศิริธร โคกขุนทด. “การท่องเที่ยวเชิงศาสนา ตามรอยวรรณกรรมพื้นถิ่นและบุญบั้งไฟ อำเภอรัตนวาปี จังหวัดหนองคาย”. **วารสารบัณฑิตศึกษาปริทรรศน์**. ปีที่ ๑๗ ฉบับที่ ๒ (พฤษภาคม – สิงหาคม ๒๕๖๔) : ๕ – ๗.

แผนพัฒนาจังหวัดสระบุรี (พ.ศ. ๒๕๖๑ – ๒๕๖๔). สระบุรี : สำนักงานจังหวัดสระบุรี, ๒๕๕๙.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๑๑**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

พระชาลชัย จันทสโร (บุญหล้า), พระครูศรีคัมภีร์ญาณ, โสวิทย์ บำรุงภักดิ์ และพระมหาสำรอง สดุดโต. “การศึกษาวิเคราะห์คติความเชื่อและคุณค่าของการบูชารอยพระพุทธรูปของชาวพุทธอำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดกาฬสินธุ์”. **วารสารพัฒนาการเรียนรู้สมัยใหม่**. ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๕ (กันยายน – ตุลาคม ๒๕๖๓) : ๒๖๐ – ๒๖๙.

พระมหาเสงี่ยม สุวโจ (มณีวงษ์), พระครูพิพิธปริยัติกิจ, กมลาศ ภูวนาธิพงษ์. “รูปแบบการพัฒนาวัดสร้างสุขด้วยสปปายะตามแนวพุทธจิตวิทยา”. **วารสารนาครทรรณ**. ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๖ (สิงหาคม ๒๕๖๒) : ๒๘๓๐.

พระศรีปริยัติเวที (ลำไย สุวฑฺฒโน). “ศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อในรอยพระพุทธบาทของคนไทย”.

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต. สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

ว่าที่ ร.ต. ณัฐวรรณ สัมรัมย์. “การจัดการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนาของวัดพระพุทธบาท วัดศาลาแดง และวัดพระพุทธราย”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต.** สาขาวิชาพระพุทธศาสนา.

บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๒.

สำนักนายกรัฐมนตรี. **ประวัติวัดพระพุทธบาท.** สำนักนายกรัฐมนตรีพิมพ์แจกในงานถวายผ้าพระกฐินพระราชทานของสำนักนายกรัฐมนตรี ณ วัดพระพุทธบาทราชวรมหาวิหาร อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี, ๘ พฤศจิกายน ๒๕๒๓.

Claudio Cicuzza. **A Mirror Reflecting the Entire World, the Pali Buddhapādamāṅgala or Auspicious Signs on The Buddha’s Feet.** Bangkok, Thailand: Fragile Palm Leaves Foundation, Lumbini International Research Institute, 2011.

Jutharat Thonginchan. “A Critical Study of Buddhist Principles from the Buddha’s Footprints”. **A Dissertation Doctor of Philosophy.** Graduate School: Mahachulalongkornrajavidyalaya University, 2018.

Unchalee Pinrod. “Buddhapādamāṅgala: An Edition and a Critical Study”. **Thesis Master of Arts.** Graduate School: Chulalongkorn University, 1982.

S. Sirikudta & P, Archarungroj & Sirisuthikul, Varintra. “Sustainable Creative Tourism for Fulfilling the Gap between Tourists’ Expectation and Perception towards Tourism Routes in the Upper Greater Mekong Sub region”. **International Journal of Humanities, Arts and Social Sciences**, 5 (2019): 43-53.

Waldemer C. Sailer. The Word of the Buddha footprint, Source: [Online], Available: www.dralbani.com/Buddha-Footprint [14 August 2021], and “Chronology of Buddha Footprint”, academic article in “Buddhapadalakkhana and the Buddha’s footprint in Thailand”. Bangkok: Department of Arts, 1993.

Duxbury Nancy and team, Creative Tourism Development Models towards Sustainable and Regenerative Tourism, Sustainability 2021, 13, 2. [Online], Available: <https://dx.doi.org/10.3390/su13010002> <https://www.mdpi.com/journal/sustainability> [6 May 2022].

Bunpo Kojima, Some Thoughts on Buddha’s Footprints, [Online], Available: https://www.jstage.jst.go.jp/article/ibk1952/10/2/10_2_736/_pdf/-char/ja, [8 August 2021].